Ecsedi Zsuzsa – H. Hubert Gabriella

ZÖNGEDÖZŐ*

Szóljon tehát az orgona,
Gyönyörűséges muzsika,
Énekszók is zöngjenek![1]

Excursus

A 16–17. századi gyülekezeti énekek csak interdiszciplináris kutatás tárgyai lehetnek.[2] Egy-egy ének vagy énekeskönyv elemzése során általában egyház-, könyv-, irodalom- és zenetörténeti kérdésekre egyaránt választ kell adni. A gyakori használat és a kis példányszám miatt a könyvtörténet számára a 16–17. századi énekeskönyvek minden példánya értékes. A zenetörténet részletesen tárgyalja a gyülekezeti éneket.[3] Az irodalomtörténészek között azonban nem mindenki helyesli, hogy önálló fejezetként helyet kap az irodalomtörténetben,[4] vagy nem venné be az irodalmi kánonba ezeket a vallásos énekeket. Miért van helye a 16–17. századi gyülekezeti ének műfajának a magyar irodalom történetében? Néhány a lehetséges válaszok közül:

- a 16–17. században folyamatosan nem létezett önálló, független irodalmi intézmény, ezért az írásbeliség egyéb színtereit, így az egyházakat is irodalmi intézményeknek tekinthetjük;
- 1700-ig mintegy 1200 gyülekezeti ének (énekelt vers) keletkezett;
- a műfajilag sokszínű protestáns közköltészet a magyar költészettörténet önálló fejezete;[5]
- a gyülekezeti énekversek fordítás-irodalmunknak is részét képezik;
- a gyülekezeti énekek nyelvezetének, metaforikájának, formuláinak stb. hatása máig tart;

* Az OTKA 77776. sz. pályázatának támogatásával folyó kutatás előmunkálata.

[1] Philipp Nicolai (1556–1608) reggeli énekének (*Wie schön leuchtet der Morgenstern*, 1599). Az 1692-96-os lőcsei *Zöngedöző mennyei kar* című evangélikus énekeskönyvben jelent meg (RMK I. 1589A, p. 8, a továbbiakban: ZMK). A magyar, német és szlovák evangélikusok a 17. századtól napjainkig éneklik. A dallamot lásd http://enekeskonyv.lutheran.hu/enek361.htm.

[2] Ld. pl. az Interdisziplinärer Arbeitskreis Gesangbuchforschung kiadványait és http://www.uni-mainz.de/Organisationen/Hymnologie/hymnolog.htm.

[3] *Magyar zenetörténet II. 1541–1686*, szerk. Bárdos Kornél, Bp., 1990.

[4] Ld. legutóbb Bojtár Endre, Szegedy-Maszák Mihály (szerk.) *A magyar irodalom történetei*, 2000, 19(2007), 11. sz., 61.

[5] Irmgard Scheitler, *Das geistliche Lied im deutschen Barock*, Berlin, 1982; Hermann Kurzke, *Poetik und Metaphorik in der Geschichte des Kirchenliedes*, in *Kirchenlied interdisziplinär*, Frankfurt am Main, 2002, 11–28. És még sokan mások.

- történetietlen számonkérni a romantika eredetiség- és egyéniségkultuszát a gyülekezeti énekek esetében;[6]
- a befogadásesztétika híve nem hagyhatja figyelmen kívül, hogy a protestánsok ma is éneklik vagy olvassák a 16–17. századi gyülekezeti énekek egy részét.

Irodalomtörténeti adalék

Az evangélikus énekeskönyvek harmadik korszaka az 1692–1696 között megjelenő *Zöngedöző mennyei kar*ral (RMK I. 1589A) kezdődik. Ez az énekeskönyv az 1635 utáni ún. protestáns énekeskönyvekből hiányzó evangélikus énekeket gyűjtötte össze, s ezért mindössze 99 gyülekezeti éneket tartalmaz, közte számos népszerű német gyülekezeti ének első fordítását.[7] A ZMK szerkesztői, id. Ács Mihály 1666–1669 között, Lövei Balázs pedig 1677–1685 között tanultak a tübingeni egyetemen.[8] A német énekek forrásai között a lőcsei német énekeskönyvek mellett talán érdemes megvizsgálni majd a württembergieket is. A ZMK nem minősíthető pietista szerkesztménynek. Elindította azt a megújuló evangélikus énekköltészetet, amely a 18. században az énekeskönyvek két vonulatában teljesedett ki: egyrészt a hagyományőrzőbb, az egyre bővülő, végül 222 éneket tartalmazó *Zengedező mennyei kar*-kiadásokban, másrészt a Torkos József és társai által szerkesztett *Új zengedező mennyei kar* 1743-tól kezdődően megjelenő kiadásaiban, amely már összeköthető a hallei pietista kegyességgel.[9]

A gyülekezeti énekek, a protestáns közköltészet esetében a kritikai kiadások időrendisége néha összeütközik a műfaji–gyűjteményi szemponttal.[10] Így történhetett meg, hogy a ZMK egyik szerkesztőjének, id. Ács Mihálynak a versei megjelentek már az RMKT 17. századi sorozatában,[11] míg a másik lehetséges szerkesztő, Lövei Balázs énekei közül kettő található meg az RMKT-ban,[12] a legtöbb ének pe-

[6] L. erről Oláh Szabolcs, *Hitélmény és tanközlés*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000, 35. skk.

[7] H. Hubert Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004, 232 skk.

[8] Gémes István, *Hungari et Transylvani: Kárpát-medencei egyetemjárók Tübingenben (1523–1918)*, Bp., Luther, 2003, 39–40, 75–76.

[9] Csepregi Zoltán, *Magyar pietizmus 1700–1756*, Bp., Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000, 19. skk., 37. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36)

[10] Az RMKT 17. századi sorozatának lassan formálódó *Evangélikus és református gyülekezeti énekek* című kötetében (a szövegek sajtó alá rendezője Vadai István; szerk., jegyzetek: H. Hubert Gabriella; dallamok: Ecsedi Zsuzsa), Holl Béla elveit követve, műfajonként szerepelnek az énekek, míg a jegyzetekben az egyes gyűjtemények tartalomjegyzékei és a konkordanciák révén összeállhat az egész 17. századi gyülekezeti énekköltészet.

[11] *Régi Magyar Költők Tára XVII. század*, 11. kötet, sajtó alá r. Varga Imre, Bp., Akadémiai, 1986, 42–47. sz.

[12] *Régi Magyar Költők Tára XVII. század*, 14. kötet, sajtó alá r. Jankovics József, Bp., Akadémiai, 1991, 83–84. sz.

dig kiadásra vár. Az újabb kutatások alapján az 1685–1707 között győri lelkész Lövei (Lövey) Balázs[13] énekeihez egyelőre két kiegészítés tehető:

1. Énekei a hamis impresszummal ellátott (Lőcse 1696) ZMK-ban jelentek meg, amelyet valójában 1718 körül nyomtattak.[14] Mégis helyes, ha a 17. századi RMKT-ban adják ki őket. Egyrészt a versek témája indokolja ezt, másrészt az a tény, hogy Löveit 1701-ben agyvérzés érte.[15]

2. A ZMK 1718 körüli kiadásában Lövei Balázs énekei egy tömbben, a kommunikáláskor mondandó dicséretek utolsó csoportjában találhatóak, és valószínűleg 1701 előtt keletkeztek.

Az első három éneket talán még maga a szerző szerkesztette ciklusba. Címe: „Jézust elvesztő, kereső, megtaláló és megtartó buzgó léleknek Vízkereszt nap után első vasárnapon mondandó három kegyes éneke".

2.1. *Bibliában mondja, Krisztus parancsolja nekünk, ezt mondván.* Nóta: Jézus, életemnek, öröme etc. Megjelent először a hamis impresszumú ZMK-ban (RMK I. 1490, 94–96). A 12 versszakos ének versfői: BLASIUS LOeVEI. A 8. versszaktól kezdődő részt később különálló versként is közölték egyes gyűjtemények: *Látod, miképp jára József és Mária* (pl. a ZMK 1781-es pozsonyi kiadásában).

2.2. *Lelkem, kit elvesztettél, bűnöddel elűztél.* Nótája: Szívem szerint kívánom (RMK I. 1490, 97–98). Versfő: LOeVEI BALAS.

2.3. *Lelkem, ő nagy örömében, vigad igen jó kedvében.* Nóta: Tündöklő hajnali csillag (RMK I. 1490, 99–101). Versfő: LOeVEI BALAS.

2.4. *Isten áldásának háza.* Isten áldásának házárúl, az az egy bizonyos templomnak fölépíttetéséről való kegyes ének. Nótája: Jövel, Szentlélek Úristen, töltsd be etc. (RMK I. 1490, 102–104). A győri, újvárosi evangélikus templom felszentelésére írt alkalmi ének. Az RMKT jegyzeteiben[16] olvasható feltételezést, mely szerint a vers szerzője valószínűleg Lövei Balázs, a következő adat erősítheti meg.

Fennmaradt az ének német változata egy 18. századi nyomtatványban, melynek a címe és a kezdősora: „Ein Lied bey Einweihung eines Bethauses zu gebrauchen, welches J. W. C. Blasius Lövey damaliger der Augspurgischen Confeßion zugethanen in Raab Prediger, verfertiget hat, Anno 1696. Im Thon: Komm H. Geist, Herre Gott etc. *Ein schön göttliches Segens-Haus, Ist diß unser liebes Bethaus.*[17] Torkos András szerint Lövei Balázs magyarul és németül imádkozott, énekelt és prédikált.[18]

[13] Payr Sándor, *Az Ágostai Hitvallás története Magyarországban,* Sopron, 1930, 155–158. Életrajzát l. Kovács Géza, *A győri evangélikus egyházközség története 1520–1785,* Győr, [1999], 204–211. Az *Új Magyar Irodalmi Lexikon*ban (főszerk. Péter László, Bp., 2000) nincs Lövei Balázs szócikk. Ismerjük disszertációit (RMK III. 3205, 3206); lefordította az Ágostai Hitvallást (RMK I. 1434); imádságokkal együtt kiadta a perikópás könyvet (RMK I. 1517), énekeket írt, több mű ajánlásának a címzettje.

[14] V. Ecsedy Judit, *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800,* Bp., Borda Antikvárium, 1996, 28. sz.

[15] Kovács Géza, *i. m.*, 211.

[16] RMKT XVII. század, *i. m.*, 83 sz., p. 822.

[17] A nyomtatvány megtalálható az Evangélikus Országos Levéltárban (Budapest). Jelzete: I. a 8/7.

[18] Kovács Géza, *i. m.*, 210.

A kétnyelvű győri gyülekezet számára Lövei magyarul és németül valószínűleg egyszerre írta meg a verset.

2.5. *Ó, te mindenható, fölséges Isten.* Azon templomnak csakhamar azután elégésérűl való panaszolkodó ének. Nótája: Hogy Jeruzsálemnek drága templomát etc. (RMK I. 1490, 105–108).

Noha Lövei nem a legjobb verselők közé tartozik, mégis irodalomtörténetünk számára fontos a működése. Hiszen egy olyan dunántúli evangélikus szellemi körben dolgozott, amely hivatásának tartotta, hogy fordítson és magyar nyelven juttassa el a hívekhez a legfontosabb hitvallási és kegyességi irodalmat.

Zenei rétegek

A *Zöngedöző mennyei kar* alcíme: „németből magyarrá fordíttatott szép isteni dicsíreteket és hálaadó énekeket, más magyarul szereztetett kegyes énekekkel együtt magában foglaló könyvecske". Ez a meghatározás már azelőtt támpontot ad az olvasónak, kutatónak, mielőtt kézbe veszi (vagy digitális formában tanulmányozza) a 17. század utolsó evangélikus énekeskönyvét. Tehát a nem nagy terjedelmű gyűjtemény jelentős mennyiségű klasszikus német korálanyagot tartalmaz, de nem hanyagolja el a magyar repertoárt sem.

Az egyházzenész-himnológus munkáját igencsak megnehezíti, hogy a ZMK – a korban megszokott módon – dallamközlés nélkül jelent meg. Így tehát gyakorlatilag lehetetlen pontosan meghatározni, milyen dallamvariánsokon énekelték ezeket az énekeket. A teljességre törekvő gyűjtemények,[19] valamint a német nyelvű kottás énekeskönyvek, illetve néhány kéziratos korálkönyv támpontot nyújthat a hipotézisek felállításához.

A gyűjtemény nótajelzései sok magyar énekkezdetet és mintegy 40 német korálcímet tartalmaznak. Az alábbiakban rövidebben-hosszabban kiemelünk néhányat a mai napig fennmaradt, legfontosabb dallamok közül, amelyek jelentős hatást gyakorolnak a gyülekezeti éneklésre.

1. Az *Ó, felséges Atya Isten*[20] (EÉ 91) huszita eredetű ének, *Michael Weiße* 1531-es német nyelvű énekeskönyvében jelent meg. Három nyolcszótagos sorával a szekvenciák szerkezetére emlékeztet. A dór/eol dallam első sora merészen fellendül a szeptimig, majd visszahajlik. A második sor az oktávot körülírva a kvinten zár, a harmadik sor pedig fokozatosan ereszkedik a finalisra.

2. Az *A pünkösdnek jeles napján*[21] (EÉ 235)[22] mintája a *Surrexit/Ascendit Christus hodie* kezdetű latin ének. A magyar dallamváltozat abban tér el a latintól, hogy nem száll le az alsó oktávra, hanem a kezdőhangon végződik. Ez a 8,8,8,6 szótag-

[19] Pl. Johannes Zahn, *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder; Das deutsche Kirchenlied – Kritische Gesamtausgabe der Melodien,* Hg. Konrad Ameln, Markus Jenny, Walther Lipphardt.

[20] RMDT II. 21. sz.; EpGr 594.

[21] RMDT I. 121/II. sz.

[22] RÉ 374, *A Krisztus mennybe felméne* (RÉ 358) nótajelzéssel.

számú dúr dallam népzenénkben is rendkívüli mértékben elterjedt.[23] Kodály Zoltán a *Pünkösdölő* című, női karra írt művében vezérdallamá emelte.

3. Az *Allein Gott in der Höh sei Ehr* (EÉ 43)[24] *Nikolaus Decius* ordinárium-parafrázisa 1523-ból, amelyet egy húsvéti Gloria dallam alapján írt.[25] Bar-formájú strófája 8,7,8,7,8,8,7 szótagszámú; ez lett Luther kedvelt versformája is. Jambikus lüktetésű dúr dallama könnyen énekelhető, és összekovácsolja a gyülekezetet.

3. A *Herzlich tut mich verlangen* (*Szívem szerint kívánom*)[26] Hans Leo Haßler eredetileg világi szövegű dallama, amely az egyik legfontosabb passió-költemény, Paul Gerhardt verse, az *O Haupt voll Blut und Wunden*[27] (*Ó Krisztusfő, sok sebbel* – EÉ 200) hordozójává vált. A dallam fríg modusú, követve ezzel a hagyományt, ahol a bűnbánati, ill. a szenvedéstörténetről szóló énekekhez gyakran kapcsolják ezt a tonalitást. A korál 7,6,7,6,7,6,7,6 szótagszámú, ami négy nagy 13-as sorrá áll össze. J. S. Bach passióiban és egyéb műveiben (pl. a Karácsonyi oratóriumban) igen gyakran alkalmazza más szövegekkel is. Talán világszerte a legelterjedtebb korál.

4. Az *In dulci jubilo*[28] (EÉ 151) a kanció műfajához tartozik.[29] Ez a kétnyelvű, latin-német ének[30] már a 14. században ismert volt, és táncdallá alakulva az úgynevezett *Kindelwiegen*[31] és a karácsonyi színjátékok részévé vált. Az egyik legrégebbi kézirat, amely énekünket tartalmazza, az altenmedingeni (Alsó-Szászország) ciszterci kolostorból származik. Valóban, az ének leginkább a kolostorokban talált otthonra, ahol naponta latinul tartottak istentiszteletet. Az éneket Luther is ismerte (megtalálható az 1529-es wittenbergi és az 1545-ös Babst-énekeskönyvben), és – kétnyelvű és egynyelvű változatában is – egészen a felvilágosodásig ismert és kedvelt maradt. Magyar területen a *Cantus Catholici* közölte 1651-től, de nem igazán

[23] MNZT II. 152., 157–158., 161–168. sz. dallamok és jegyzeteik, 1097–1103.

[24] RMDT II. 180; DKL III/1/3. Ei2; EÉ: *A menny Urának tisztelet.*

[25] Parafrázis: a liturgikus dallamot gyülekezeti ének helyettesíti.

[26] RMDT II. 222/a. sz.; Zahn 5385a,; EpGr 549.

[27] Paul Gerhardt az *O Haupt voll Blut und Wunden* szöveget Löweni Arnulf *Salve caput cruentatum* című (Jézus tagjaihoz szóló) verse nyomán írta.

[28] RMDT II. 220/I. sz. EÉ: *Hadd zengjen énekszó.*

[29] A kanció középkori eredetű, latin nyelvű, a legfontosabb keresztény ünnepek lényegét összefoglaló ének.

[30] Az *In dulci jubilo* kevert nyelvű ének a karácsonyi ünnepkörhöz tartozik több más énekkel együtt: *Puer natus in Bethlehem, Quem pastores laudavere, In natali Domini / da Christus geboren war, Resonet in laudibus, Omnis mundus jucundetur.*

[31] Már a korai időkben úgy gondolták, a karácsonyi események dramatikus megjelenítésével az egyszerű néphez is közelebb vihető az ünnep. Az oltár elé jászlat állítottak, amelyet később bölcső váltott fel. Emellett foglaltak helyet a szereplők, Mária és József, akik a következő párbeszédet folytatták egymással (ez volt az úgynevezett *Kindelwiegen*). *Joseph, liber neve myn, / hilf mir wygen myn kindelin, /das got musse deyn loner syn / yn hymmilreich / der meyde kint maria. // Gerne, libe mume myn, / ich helf dir wygen din kindelin, / das got musse min loner syn / yn hymmilreich / der meyde kint maria.* Ehhez csatlakozott a kórus előénekessel, így alakultak ki a karácsonyi játék egyre gazdagabb formái. Később a ringatással összekapcsolódott a jászol körültáncolása is. A fiatalok táncoltak, az idősebbek énekeltek hozzá. Egy tudósítás szerint Frankföldön még 1520-ban is így ünnepelték a karácsonyt.

tudott meggyökerezni a népi gyakorlatban. A strófák felépítése egyszerű; a sorok között sok a felkiáltás, az akklamáció.[32] A bibliai szakaszok közül a Lukács 2-ben található karácsonyi történet, az *Énekek éneke* gondolatai és a *Jelenések könyve* képei fedezhetők fel a költeményben. A dallam is ugyanolyan ősi, mint a szöveg, szintén megtalálható a fent említett kéziratban. Az írásmód ritmikusan differenciált, szabadon lendülő előadásmódot sugall; ezt ma a 6/4-es (kétszer 3/4) ütemmutató fejezi ki legjobban, ahol a mérő nem a negyed, hanem a fél ütem, vagyis a pontozott félkotta. A gyermek ringatását idéző jambikus lüktetés, a negyedek és félkották váltakozása mozgásra inspirálja az éneklőt: nem kérdés, hogy a dallam kitűnően alkalmas a gyermekek táncához és a már említett *Kindelwiegen*hez. A dallam hangterjedelme egy oktávra terjed, felfelé a nagy szextig, lefelé a záróhang alatti kis tercig. Fordulatai azt mutatják, hogy kiindulási alapul az ismert és kedvelt, később dúrrá váló 5. zsoltártónus szolgált: ennek finalisa és tubája között mozog a dallam. A *Hadd zengjen énekszó* lendületes mozgást és ünnepi nyugalmat együtt tartalmazó dallama felvillant valamit az ünnepi örömből, amely nagyszerűen illik karácsony csodájához.

5. A *Tündöklő hajnali csillag* (EÉ 361[33]), eredeti szövegével *Wie schön leuchtet der Morgenstern*[34] kezdetű ének szövegének és dallamának szerzője Philipp Nicolai, 1596-tól unnai lelkész, később igazgató lelkész a hamburgi Szent Katalin templomban. 1597-ben pestisjárvány pusztított Unnában, napi 20-30 temetésre került sor. Nicolai nem hagyta, hogy a szörnyűség legyőzze, hanem írt egy vigasztaló könyvet, *Freuden Spiegel des ewigen Lebens* címmel, amely 1599-ben jelent meg Frankfurtban. Ebben látott napvilágot énekünk a következő címmel: *A hívő lélek menyasszony-éneke Jézus Krisztusról, az ő mennyei vőlegényéről: Dávid próféta 45. zsoltárára.*[35] Ez a vigasztaló írás – Nicolai szándéka szerint – természetfeletti ellenállóerőt ad a szenvedéssel teli valósággal szemben.

Az ének szövege odaadó Jézus-szeretetet tükröz, emlékeztet az *Énekek éneke* hangvételére, hordozza a középkori misztikusok (Clairvaux-i Bernát) erotikus nyelvezetét. Ezzel a kegyességgel a racionalizmus kora és a mi korunk sem tud mit kezdeni, ezért hosszú idő óta jellemző, hogy csak válogatott versszakokat adnak közre, illetve a meglévő szövegen „finomításokat" hajtanak végre. Ezt mi a magyar fordítás miatt kevésbé érezzük. Itt nem vízkereszti hajnalcsillag-énekről van szó; a hajnalcsillag maga Jézus Krisztus. *„Én vagyok Dávid gyökere és új hajtása, a fényes hajnalcsillag."* (Jel 22,16). Más bibliai szakaszokkal is találkozunk Nicolai versében. Nemcsak egyes szavakkal, mint a *jáspis* (Jel 21,11), *az Alfa és Ómega, a kezdet és vég* (Jel 22,13), hanem mindenekelőtt az esküvő képével: *És*

[32] Philipp Nicolai ezt a latin szövegkezdetet alkalmazza *Wie schön leuchtet der Morgenstern (Szép fényes hajnalcsillagom)* kezdetű énekének eksztatikus befejezéseként: *Ewig in dulci jubilo.*

[33] EÉ: *Szép fényes hajnalcsillagom,* mind szövegét, mind egyházi évben való elhelyezését tekintve problémákat vet fel, ennek ellenére a legismertebb énekek közé tartozik, főleg Németországban.

[34] RMDT II. 175; Zahn 8359.

[35] „Ein geistlich Braut-Lied der gläubigen Seelen von Jesu Christo ihrem himmlischen Bräutigam: gestellt über den 45. Psalm des Propheten Davids."

a szent várost, az új Jeruzsálemet is láttam, amint alászáll a mennyből az Istentől, felkészítve, mint egy menyasszony, aki férje számára van felékesítve. (Jel 21,2). A címben említett 45. zsoltár is menyasszony-ének. Nicolai ezeket a témákat krisztológiai, ekkleziológiai és eszkatológikus szempontból is továbbírta. Krisztológikusan: az ótestamentumi zsoltárban szereplő királyi vőlegény Krisztus. Ekkleziológikusan: Krisztus menyasszonya az egyház. Eszkatológikusan: a hívő lélek, aki a hajnalcsillagnak a menyasszony-énekét énekli, az új Jeruzsálem, a megváltott emberiség, amikor Krisztus az utolsó napon mint vőlegény visszatér, *és letöröl minden könnyet a szemükről* (Jel 21,4). A szöveg formai felépítésében a 12 különböző szótagszámú sor (8,8,7,8,8,7,2,2,4,4,4,8) grafikus képét kezdettől fogva a kehellyel azonosítják (eredetileg így tördelték a szöveget). A kehely-szimbólum az úrvacsora-motívumhoz kapcsolódik.

Mit keres ez az ének a vízkereszti énekek között (mert, bár a mi énekeskönyvünkben a Jézus-énekek csoportjában találjuk, de a vízkereszti fejezetben utalnak rá)? Eredeti szándéka szerint Nicolai másik énekével, a *Wachet auf, ruft uns die Stimme* (*Harsány szó kiált az éjbe* – EÉ 493) kezdetűvel együtt az egyházi esztendő végére illik. Egyes régebbi hagyományok a halottas, temetési énekek közé teszik, de van, ahol esküvőkön éneklik. A vízkereszti besorolás a kezdősor miatt történt. De mint látjuk, ez Jel 22,16-on nyugszik, tehát az utolsó időkre vonatkozó kinyilatkoztatás. A (EÉ szerinti) 3. versszakban az úrvacsorára utal: *Add nékem áldott Lelkedet, Szent testedet és véredet, Hogy te lakozzál bennem!* Nicolai a dallamot a szöveg „testére" írta. A dallam első, megismétlődő részében – a két Stollenből álló Aufgesangban – a dallam egyszerű eszközök, hármashangzat és hangsor segítségével jut el az alaphangról a kvinten keresztül az oktávra, majd vissza. Ezt az első részt nagy hangterjedelem, ritmikai változatosság és szimmetria jellemzi. Az Abgesangban kisebb a mozgástér; felkiáltásszerű szavak (lehajló kis terc), szinte énekbeszéd (hangismétléses szekundlépések), ismétlés és apróbb ritmusértékek. Az utolsó sorban a dallam hirtelen újra felugrik az oktávra, és a Stollen harmadik/hatodik sorára rímelve, a strófát egységbe foglalva fejezi be a versszakot. Nem véletlen, hogy ez a pompás dallam sok zeneszerzőt megihletett: legyen elég itt csupán Dietrich Buxtehude nagyszabású korálfantáziájára utalni. Kis túlzással mondhatjuk tehát, hogy az ének eredeti és összetéveszthetetlen dallama miatt „vészelte át" az évszázadokat.

Végül következzék a ZMK két *Luther*-éneke.

6. A *Bűnösök hozzád kiáltunk* (EÉ 402)[36] Luther legkorábbi zsoltárénekei közül való. Az *Aus tiefer Not schrei ich zu dir*[37] kezdetű ének[38] a 130. zsoltár – a hatodik bűnbánati zsoltár – parafrázisa. 1524-ben jelent meg az *Achtliederbuch*ban, az erfurti *Enchiridion*ban és a Johann Walter-féle wittenbergi énekeskönyvben. Luther

[36] RÉ 217. EÉ: *Mélységes mélyből kiáltunk.*
[37] Jenny, 188–189.
[38] EG 299/I.

Spalatinhoz intézett levelében 1523/24 fordulóján felkéri kortársait, hogy írjanak gyülekezeti énekeket, például dolgozzák át a bűnbánati zsoltárokat ilyen formára. Tárgyalt énekünket mintaként közli: *De profundis a me versus est.*

Valószínű, hogy Luther a 130. zsoltár feldolgozását a 12.[39] és a 14. zsoltár parafrázisával egyidőben írta, mert mindhármat először egy régi húsvéti ének – *Es ist das Heil uns kommen her* – dallamára énekelteti.[40] Később az erfurti *Enchiridion* új, fríg dallamot közöl, amely nagy valószínűséggel Luther műve (ezt ismerjük mi is). Az 1524-es strasbourgi énekeskönyv ezzel szemben *Wolfgang Dachstein* dallamával kapcsolja össze a verset.[41] Az ének az *Achtliederbuch*ban és az erfurti *Enchiridion*ban négy, a wittenbergi énekeskönyvben viszont öt versszakkal szerepel. A zsoltár 4. verse, melyből a megigazulás-tant hallja ki, valamint 5. verse, amelyben a sola scriptura elve áll, arra indította Luthert, hogy átdolgozza a költeményt. Az eredeti 2. strófát két önálló versszakká bontotta ki. Ennek következményeként Walter énekeskönyvében – ahol először szerepel az ének ötstrófás változata – már nem megszokott helyén, a zsoltárénekek között található, hanem Nr. IV-ként két Szentlélek-ének és a Credo után, az úrvacsorai ének előtt. Ez azt jelenti, hogy az átdolgozás során az ének más jelentőséget, nagyobb súlyt nyert: a zsoltárénekből reformáció-ének, hitvalló-ének jött létre.

Az ének szerkezete Bar-forma. A Stollen és megismétlése (az Aufgesang) után az Abgesang három sorával létrejön a Lutherra olyannyira jellemző hétsoros, nyolc és hét szótag váltakozására épülő strófa. A lutheri dallam e-fríg modusú; e hangsorhoz gyakran kapcsolódnak bűnbánati szövegek. Legfontosabb jellegzetessége a kezdő le- és visszalépő kvint hangköz, amely nagyszerűen ábrázolja a zsoltárban kiáltó ember mély nyomorúságát. Az 1. és a 3. sor ezután a h hang körül mozog. A 2. és a 4. sor fellendül a d-re, majd egy ligatúrával végződve lehajlik e-re. Az 5. sor a g és d hang közé rendeződik; itt található az egyetlen ritmikai érdekesség, két kis hármas ütem a páros lüktetésen belül, mely elsőre szinkópának tűnik. A 6. és 7. sor ezután – nem szigorúan a hangjai szerint, de hatásában – szekvenciaszerű, olyan, mintha mindkét sor eggyel lejjebbi lépcsőre lépve akarná megközelíteni a záróhangot. A dallam kiegyensúlyozottságát biztosítja, hogy az Abgesang mindhárom sorában a lépegetések mellett egy-egy nagyobb hangköz található: az 5. sorban egy fellendülő kvart, a 6. sorban egy lelépő kvint, végül a 7. sorban egy lelépő kvart. A versszak egységét a Aufgesang és az Abgesang zárlatának azonossága hozza létre.

[39] Érdekesség, hogy az ének a magyar énekeskönyvekben egészen 1806-ig *Ó, Úristen, tekints hozzánk* nótajelzéssel szerepelt, tehát Luther 12. zsoltárparafrázisának (*Ach Gott, vom Himmel sieh darein*) dallamával.
[40] Ezzel a dallammal közölték 1524-ben a *Nun freut euch, lieben Christen g'mein* kezdetű éneket is.
[41] Ez a dallam EG 1994-ben Nr. 367 alatt *Herr, wie du willst, so schick's mit mir;* Dt+ 1955-ben Nr. 709 alatt *Mint akarod, úgy bánj velem* szöveggel szerepel, EÉ 1982-ben viszont nem található meg.

7. A *Most jön népeknek megváltója*[42] mintája Ambrosius *Veni redemptor gentium* latin himnusza.[43] Nem Luther volt az első, aki ezt a himnuszt németre lefordította.[44] Már a 12. századból ismeretes egy fordítás, amelyet több is követett Luther koráig. Az ő énekének közvetlen elődje a *Thomas Müntzer*nek tulajdonított átdolgozás: *O Herr erloser alles Volcks* a *Deutsches Kirchenamt*ban. Müntzerrel ellentétben Luther szigorúan ragaszkodik a latin eredetihez.[45] Az ének az első zsoltárparafrázisok idején, 1523 végén keletkezett, és először az erfurti *Enchiridion*ban jelent meg. Figyelemreméltó, ahogyan Luther a himnuszdallamot szerencsés kézzel könnyen énekelhető gyülekezeti énekké alakítja át. Ezzel példát adott, hogyan is gondolta, mikor ezt írta: „Mindkettőnek, a szövegnek és a kottának, a hangsúlynak, a dallamnak és a mozdulatnak a valódi anyanyelvből és hangból kell következnie, különben az egész utánzás, ahogy a majmok csinálják."[46] Egyes vélemények szerint ezért nem volt sikeres a strasbourgi próbálkozás, hogy Luther szövegét a középkori himnuszdallamra alkalmazzák.[47]

A *Nun komm, der Heiden Heiland* (EÉ 131[48]), Luther éneke eredetileg nyolc négysoros strófából áll, éppúgy, mint az eredeti himnusz. A sorok szótagszáma viszont (az ambroziánus) nyolcról hétre változik. A későbbiekben a 2–3. és a 6. versszak kimarad, így a nyolc strófa ötre csökken.[49] Érdekes összevetni a himnusz[50] és a korál dallamát. 1. sor: mindkét dallamsor az alaphang alatti szekundtól a tercig terjed; a himnusz kiegyenlítettebb, mivel kisebb hangközöket, csak szekundot és tercet tartalmaz, a korál ezzel szemben egy kvartot is. 2. sor: a himnusz egy alsó váltóhang beiktatásával egyenesen jut el az alaphangtól a kvintig; a korál ezzel szemben visszahajlik a tercre. 3. sor: a himnusz a kvintről az alaphangra tér vissza, tükörfordításban szinte teljesen visszaidézve az előző sort; a korál a tercről indulva felemelkedik a kvintre, majd onnan visszatér az alaphangra. 4. sor: a himnusz-sor a már ismert d-c-d-f dallammagból nő ki, melizmával eljut a g-ig, majd kvarttal visszahajolva a d-re, az alsó váltóhang érintésével zár; a korálsor megegyezik az elsővel. Összefoglalva: a 2. sor zárása és a 3. sor kezdése tér el a legjelentősebben; a himnusz a kvintet, a korál a tercet emeli ki. Az 1. és 4. korálsor azonossága erősíti a versszak egységét.

A *Zöngedöző mennyei kar* német koráldallamainak nagy része műzenei kompozíciók alapjává vált, meghatározva ezzel az európai zene, az egyházzenei műfajok

[42] RMDT I. 161. sz.; RMDT II. 176.

[43] Ez a magyar szöveg 8,8,8,8 szótagszámú, ezért a himnuszdallamra jobban alkalmazható, mint a 7,7,7,7-es lutheri koráldallamra.

[44] Luther WA 35, 149.

[45] Jenny, 202, DKL III/1/2. Ea10.

[46] Jenny, 72–73., *Wider die himmlischen Propheten* – „Es mus beyde, text und notten, accent, weyse und geperde aus rechter muttersprach und stymme komen, sonst itst alles eyn nachomen, wie die affen thun."

[47] *Uo.*, 73.

[48] *Jöjj, népek Megváltója.*

[49] EG 1994, öt versszakkal közli az éneket, EÉ 131 még ebből is elhagy egyet.

[50] EpGr 37.

fejlődésének irányát. A reneszánsz – és részben a barokk – korban született művekben a koráldallam a cantus firmus rangjára emelkedik. (Ezt korábban csak a keresztény liturgia eredeti hordozója, a gregorián repertoár „érdemelte ki"!) Ennek köszönhetjük a korálalapú kórus- és orgonairodalmat, mely hozzásegíti a hallgatót ma is az istentiszteleten elhangzó evangélium mind mélyebb befogadásához.

Rövidítések

DKL – *Das deutsche Kirchenlied: Kritische Gesamtausgabe der Melodien,* Hg. Konrad Ameln, Markus Jenny, Walther Lipphardt, Kassel, 1993–1999.

Dt+ 1955 – A Keresztyén Énekeskönyv (Dunántúli) rövidített kiadása új résszel, Bp., 1955.

EÉ – *Evangélikus Énekeskönyv,* Bp., 1982.

EG – *Evangelisches Gesangbuch,* München, 1994.

EpGr – *Eperjesi Graduál* (kézirat) – *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635,* I–II, ed. Ilona Ferenczi, Bp., 1988.

Jenny – *Luthers Geistliche Lieder und Kirchengesänge: Vollständige Neuedition in Ergänzung zu Band 35 der Weimarer Ausgabe,* bearb. Markus Jenny, Köln/Wien, Böhlau, 1985.

Luther WA 35 – *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe (Weimarer Ausgabe),* Hg. Wilhelm Lucke, XXXV, Weimar, 1923. – Graz, 1964.

RÉ – *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára,* Bp., 1948.

RMDT I – Csomasz Tóth Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai,* Bp., 1958 (Régi Magyar Dallamok Tára I).

RMDT II – Papp Géza, *A XVII. század énekelt dallamai,* Bp., 1970 (Régi Magyar Dallamok Tára II).

Zahn – Zahn, Johannes, *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder,* 6 Bände, Gütersloh, 1889–1893.

Zsuzsa Ecsedi – Gabriella H. Hubert

ZÖNGEDÖZŐ
Evangelisches Gesangbuch um 1700

Im Exkurs werden einige Überlegungen angeführt, warum die Gattung »Gemeindelied des 16.–17. Jahrhunderts« in der Geschichte der ungarischen Literatur ihren Platz haben sollte.

Im literaturgeschichtlichen Beitrag sind Bemerkungen zu fünf Liedern (2.1–5) von Balázs Lövei zu finden. Balázs Lövei war evangelisch-lutherischer Pfarrer in Győr und bewegte sich in einem geistigen Kreis in Transdanubien, wo die wichtigste Bekenntnis- und Frömmigkeitsliteratur übersetzt wurde. Lövei soll der Herausgeber des Gesangbuchs *Zöngedöző mennyei kar* (»Singende himmlische Schar«, zwischen 1692 und 1696) gewesen sein. In diesem Gesangbuch werden evangelisch-lutherische Lieder gesammelt, die in den

protestantischen Gesangbüchern nach 1635 fehlten. Im 18. Jahrhundert entfaltete sich eine neue Kirchenlieddichtung innerhalb der lutherischen Kirche, die im wesentlichen durch die Sammlung *Zöngedöző mennyei kar* angeregt worden war.

Im musikalischen Abschnitt werden deutsche Choralmelodien (1–7) analysiert. Der Großteil dieser Choralmelodien ist zur Basis kirchenmusikalischer Werke (Choralbearbeitungen, Orgelwerke) geworden. Diese Melodien finden sich nun auch in *Zöngedöző mennyei kar*. Aus diesem Grunde helfen zahlreiche Chor- und Orgelwerke deutscher Komponisten vergangener Jahrhunderte auch dem heutigen ungarischen Gottesdienstbesucher die Kirchenmusik im Rahmen einer alten Tradition zu verstehen, in der Theologie, Sprache und Musik in einem engen Zusammenhang stehen.